यच्चिदित्येकविंशत्यृचंद्वितीयंसूक्तं तथाचानुक्रान्तम्—यच्चित्सैकेति ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयाशुनःशेपएवऋषिः आदौगायत्रमितिपरिभाषितत्वात् गायत्रीछन्दः वारुणंत्वितिपूर्वोक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयावरुणोदेवता विनियोगउक्तःशौनःशेपाख्याने विशेषविनियोगस्तु अभिप्लवषडहेइदंसूक्तं होत्रकशस्त्रेस्तोमनिमित्तमावापार्थं अभिप्लवपृष्ठ्याहानीतिखण्डेतथैवसूत्रितम्—यच्चिद्धितेविशइतिवारुणमेतस्यतृचमावपेतमैत्रावरुणइति ।

तस्मिन्सूक्तेप्रथमामृचमाह—

यच्चिद्धितेविशोयथाप्रदेववरुणव्रतम् । मिनीमसिद्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण ।
व्रतम् । मिनीमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

हेवरुण यथालोकेविशःप्रजाः कदाचित्प्रमादंकुर्वन्तितथावयमपितेतवसंबन्धि यच्चिद्धि यदेवकिञ्चिद्व्रतंकर्म द्यविद्यविप्रतिदिनं प्रमिनीमसि प्रमादेनाहिंसितवन्तः तदपिव्रतंप्रमादपरिहारेण साङ्गंकुर्वितिशेषः ॥ यथा लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वेप्राप्ते यथेतिपादान्तेइतिसर्वानुदात्तत्वम् । मिनीमसि मीञ्हिंसायां इदन्तोमसिः क्र्यादिभ्यःश्ना मीनातेर्निगमेइतिह्रस्वत्वं ईहल्यघोरितीकारः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यइतिवचनात् तिङएवस्वरःशिष्यते यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः ॥ १ ॥

१. जिस तरह संसार के मनुष्य वरुणदेव के व्रतानुष्ठान में भ्रम करते हैं, उसी तरह हम लोग भी दिन-दिन प्रमाद करते हैं।

द्वितीयामृचमाह—

मानोवधायहत्नवेजिहीळानस्यरीरधः । माहृणानस्यमन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हत्नवे । जिहीळानस्य । रीरधः । मा ।
हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हेवरुणजिहीळानस्यअनादरंकृतवतः हत्नवे हन्तुःपापिहननशीलस्य तवसंबन्धिने त्वत्कर्तृकायवधायनोस्मान्मारीरधः संसिद्धान् विषयभूतान्माकुरु हृणानस्य हृणीयमानस्य क्रुद्धस्यतवमन्यवेक्रोधायमाअस्मान् रीरधः॥ वधाय हनश्चवधइतिअदन्तोवधशब्दः उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तः। हत्नवे हनहिंसागत्योः कृहनिभ्यांक्नुरितिक्नुप्रत्ययः धातोर्नकारस्यतकारः। जिहीळानस्य हेडृअनादरे अस्माल्लिटःकानच् द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुत्वजश्त्वानि एकारस्य ईकारादेशश्छान्दसः चितइत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः राधसाधसंसिद्धौ चङि णिलोपेउपधायाह-

Scanned by CamScanner

स्वत्वं द्विर्वचनहलादिशेषह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः नमाङ्योगेइत्यडभावः। हृणानस्य हृणीङ्लज्जायां अस्मात्शानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥ २ ॥

२. वरुण! अनादरकर और घातक बनकर तुम हमारा वध नहीं करना। क्रुद्ध होकर हमारे ऊपर क्रोध नहीं करना।

विमृ॒ळी॒काय॑ते॒मनो॒रथी॒रश्वं॒नसंदि॑तम्। गी॒र्भिर्व॑रुणसीमहि ॥ ३ ॥

वि। मृ॒ळी॒काय॑। ते॒। मनः॑। र॒थीः। अश्व॑म्। न। सम्ऽदि॑तम्। गीः॒ऽभिः। व॒रु॒ण॒। सी॒म॒हि॒ ॥ ३ ॥

हेवरुण मृळीकायअस्मत्सुखायतेतवमनोगीर्भिःस्तुतिभिः विसीमहिविशेषेणबध्नीमः प्रसादयामइत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः—रथीःरथस्वामीसन्दितंसम्यक्खण्डितं दूरगमनेनश्रान्तं अश्वंन अश्वमिव यथास्वामीश्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयतितद्वत् ॥ रथीः मत्वर्थीयईकारः। सन्दितं दोअवखण्डने निष्ठेतिक्तः द्यतिस्यतिमास्थामितीकारान्तादेशः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। गीर्भिः सावेकाचइतिभिसउदात्तत्वम्। सीमहि षिवुतन्तुसन्ताने व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् वलिलोपः यद्वा षिञ्बन्धनेइत्यस्माद्विकरणस्यलुक् दीर्घश्छान्दसः ॥ ३ ॥

३. वरुणदेव, जिस प्रकार रथ का स्वामी अपने थके हुए घोड़ों को शान्त करता है, उसी प्रकार सुख के लिए स्तुति-द्वारा हम तुम्हारे मन को प्रसन्न करते हैं।

परा॒हिमे॒विम॑न्यव॒ःपत॑न्ति॒वस्य॑इष्टये। वयो॒नव॑स॒तीरुप॑ ॥ ४ ॥

परा॑। हि। मे॒। विऽम॑न्यवः। पत॑न्ति। वस्यः॑ऽइष्टये। वयः॑। न। व॒स॒तीः। उप॑ ॥ ४ ॥

हेवरुण मेममशुनःशेपस्यविमन्यवः क्रोधरहिताबुद्धयः वस्यइष्टये वसीयसोतिशयेन वसुमतोजीवनस्यप्राप्तये परापतन्तिपराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताःप्रसरन्ति हिशब्दोस्मिन्नर्थे-सर्वजनप्रसिद्धिमाह परापतनेदृष्टान्तः—वयोन पक्षिणोयथावसतीर्निवासस्थानानिउपसामीप्येनप्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति पादादित्वान्निघाताभावः। वस्यइष्टये वसुमच्छब्दाद्विन्मतोर्लुगितिमतुपोलुकि टिलोपे ईयसुनोयकारलोपश्छान्दसः। वसतीः शतुरनुमइतिङीपउदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

४. जिस तरह चिड़ियाँ अपने घोसलों की ओर दौड़ती हैं, उसी तरह हमारी क्रोध-रहित चिन्तायें भी धन-प्राप्ति की ओर दौड़ रही हैं।

क॒दाक्ष॑त्र॒श्रियं॒नर॒मावरु॑णंकरामहे। मृ॒ळी॒कायो॑रु॒चक्ष॑सम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

क॒दा। क्ष॒त्र॒ऽश्रिय॑म्। नर॑म्। आ। वरु॑णम्। क॒रा॒म॒हे॒। मृ॒ळी॒काय॑। उ॒रु॒ऽचक्ष॑सम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

Scanned by CamScanner

मृळीकाय अस्मत्सुखाय वरुणंकदाकस्मिन्काले आकरामहे अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम कीदृशंक्षत्रश्रियं बलसेविनं नरंनेतारं उरुचक्षसंबहूनांद्रष्टारम् ॥ क्षत्रश्रियं क्षत्राणिश्रयतीतिक्षत्रश्रीः क्विप्चेत्यादिनाक्विप्दीर्घश्च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। नरं ऋदोरबिति अबन्तआद्युदात्तः। करामहे करोतेर्व्यत्ययेनशप्। उरुचक्षसं चक्षेर्बहुलंशिच्चेत्यसुन् शिद्वद्भावात्ख्याञादेशाभावः॥ ५॥

५. वरुणदेव बलवान् नेता और असंख्य लोगों के द्रष्टा हैं। सुख के लिए हम कब उन्हें यज्ञ में ले आवेंगे?

॥ इतिप्रथमस्यद्वितीयेषोडशोवर्गः॥ १६॥

षष्ठीमृचमाह—

तदित्स॒मा॒नमा॑शाते॒वेन॑न्ता॒नप्रयु॑च्छतः। धृतव्र॑ताय दा॒शुषे॑ ॥ ६॥

तत्। इत्। स॒मा॒नम्। आ॒शा॒ते॒ इति॑। वेन॑न्ता। न। प्र।
यु॒च्छ॒तः। धृत॑ऽव्रताय। दा॒शुषे॑॥ ६॥

धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायवेनन्तौकामयमानौमित्रावरुणावितिशेषः तावुभौसमानंसाधारणं तदित्अस्माभिर्दत्तं तदेवहविः आशाते अश्नुवाते नप्रयुच्छतः कदाचिदपिप्रमादंनकुरुतः॥ आशाते अश्नोतेर्लिटिद्विर्भावहलादिशेषौ अतआदेरित्यात्वं अनित्यमागमशासनमितिवचनादश्नोतेश्चेतिनुडभावः। वेनन्ता वेनतिःकान्तिकर्मा। सुपां सुलुगित्याकारः। प्रयुच्छतः युच्छप्रमादे। दाशुषे दाश्रृदानेइत्यस्मात् दाश्वान्साह्वानितिक्कसुप्रत्ययोनिपातितः वसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसारणं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वम्॥ ६॥

६. यज्ञ करनेवाले हव्यदाता के प्रति प्रसन्न होकर मित्र और वरुण यह साधारण हव्य ग्रहण करते हैं, त्याग नहीं करते।

सप्तमीमृचमाह—

वेदा॒योवी॒नांप॒दम॒न्तरि॑क्षेणपत॑ताम्। वेद॑ना॒वःस॑मु॒द्रियः॑ ॥ ७॥

वेद॑। यः। वी॒नाम्। प॒दम्। अ॒न्तरि॑क्षेण। पत॑ताम्। वेद॑।
ना॒वः। स॒मु॒द्रियः॑॥ ७॥

अन्तरिक्षेणपततां आकाशमार्गेणगच्छतां वीनांपक्षिणांपदंयोवरुणोवेद तथा समुद्रियः समुद्रेवस्थितोवरुणः नावोजलेगच्छन्त्याःपदं वेद जानाति सोस्मान् बन्धनान्मोचयत्वितिशेषः॥ वेद विदज्ञाने विदोलटोवेतितिपोणल् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं द्व्यचोतस्तिङइतिसंहितायां दीर्घः। वीनां नामन्यतरस्यांइतिनामउदात्तत्वम्। पततां शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्चलसा-

१ नि० १०. ३८.।

Scanned by CamScanner

र्वधातुकस्वरेणधातुस्वरः । नावः सावेकाचइतिषष्ठ्याउदात्तत्वम् । समुद्रियः भवार्थेसमुद्राभ्राद्धइतिघप्रत्ययः ॥ ७ ॥

७. जो वरुण अन्तरिक्ष-चारी चिड़ियों का मार्ग और समुद्र की नौकाओं का मार्ग जानते हैं।

वेद॒मासो॑धृ॒तव्र॑तो॒द्वाद॑शप्र॒जाव॑तः । वेदा॒यउ॑प॒जाय॑ते ॥ ८ ॥

वेद॑ । मा॒सः॑ । धृ॒तऽव्र॑तः । द्वाद॑श । प्र॒जाऽव॑तः । वेद॑ ।

यः । उ॒प॒ऽजाय॑ते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषोयथोक्तमहिमोपेतः वरुणः प्रजावतः तदातदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान् द्वादशमासः चैत्रादीन् फाल्गुनान्तान्वेदजानाति यस्त्रयोदशोधिकमासउपजायते संवत्सरसमीपेस्वयमेवउत्पद्यतेतमपिवेद वाक्यशेषःपूर्ववत् ॥ मासः पद्दन्नित्यादिनामासशब्दस्यमासित्यादेशः ऊडिदमित्यादिनाशसउदात्तत्वम् । द्वादश द्वौचदशचेतिद्वन्द्वः द्व्यष्टनःसंख्यायामित्यात्वं संख्येतिसूत्रेणपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम । प्रजावतः जनीप्रादुर्भावे प्रपूर्वाज्जनसनखनक्रमगमोविट्प्रत्ययः विड्वनोरित्यात्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं प्रजाएषांसन्तीति तदस्यास्त्यस्मिन्नितिमतुप् मादुपधायाइतिमतुपोवत्वम् । उपजायते जनेःकर्मकर्तरिलट् कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइतिकर्मवद्भावादात्मनेपदं यक् जनादीनांउपदेशएवात्वंवक्तव्यमितिवचनादचःकर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वं तिङिचोदात्तवतीत्युपसर्गस्यनिघातः नचतिङ्ङतिङइतिनिघातः यद्वृत्तान्नित्यमितिप्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

८. जो व्रतावलम्बन करके अपने अपने फलोत्पादक बारह महीनों को जानते हैं और उत्पन्न होनेवाले तेरहवें मास को भी जानते हैं।

वेद॒वात॑स्यव॒र्त॒निमु॒रोर्ऋ॒ष्वस्य॑बृ॒ह॒तः । वेदा॒येअ॒ध्यास॑ते ॥ ९ ॥

वेद॑ । वात॑स्य । व॒र्त॒निम् । उ॒रोः । ऋ॒ष्वस्य॑ । बृ॒ह॒तः ।

वेद॑ । ये । अ॒धि॒ऽआस॑ते ॥ ९ ॥

उरोर्विस्तीर्णस्यऋष्वस्यदर्शनीयस्य बृहतोगुणैरधिकस्यवातस्य वायोर्वर्तनिंमार्गंवेदवरुणोजानाति येदेवाः अध्यासते उपरिनिवसन्तितानपिवेदजानाति ॥ वातस्य असिहसीत्यादिनातन्प्रत्ययान्तोवातशब्दोनित्त्वादाद्युदात्तः । वर्तनिं वर्ततेअनेनेतिवर्तनिः स्तोत्रवाचकस्यवर्तनिशब्दस्यअन्तोदात्तत्वसिद्ध्यर्थमुञ्छादिपुपाठादस्यप्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तत्वेप्राप्तेव्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । बृहतः बृहन्महतोरुपसंख्यानमितिङसउदात्तत्वम् । अध्यासते लसार्वधातुकानुदात्तत्वेसतिधातुस्वरः ॥ ९ ॥

९. जो वरुणदेव विस्तृत, शोभन और महान् वायु का भी पथ जानते हैं और जो ऊपर, आकाश में, निवास करते हैं, उन देवों को भी जानते हैं।

Scanned by CamScanner

दशमीमृचमाह—

निषंसादधृतव्रंतो॒वरुं॑णःप॒स्त्या॒३॑स्वा । साम्रा॑ज्यायसु॒क्रतुः॑॥१०॥१७॥

नि । स॒सा॒द॒ । धृ॒तऽव्र॑तः । वरु॑णः । प॒स्त्या॑सु । आ । साम्ऽरा॑ज्याय । सु॒ऽक्रतुः॑ ॥ १० ॥ १७ ॥

धृतव्रतःपूर्वोक्तोवरुणः पस्त्यासुदैवीषु प्रजासु आनिषसादआगत्यनिषण्णवान्किमर्थं प्रजानांसाम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुःशोभनकर्मा ॥ निषसाद सदिरप्रतेरितिषत्वम् । साम्राज्याय सम्राजोभावःसाम्राज्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्यइतिष्यञ् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम्। सुक्रतुः क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

१०. धृत-व्रत और शोभनकर्मा वरुण दैवी सन्तानों के बीच साम्राज्य-संसिद्धि के लिए आकर बैठे थे।

अतो॒विश्वा॒न्यद्भु॑ताचिकि॒त्वाँअ॒भिप॑श्यति । कृ॒ता॒नि॒या॒च॒कर्त्वा॑॥११॥

अतः॑ । विश्वा॑नि । अद्भु॑ता । चि॒कि॒त्वान् । अ॒भि । प॒श्य॒ति॒ । कृ॒तानि॑ । या । च॒ । कर्त्वा॑ ॥ ११ ॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुतासर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान्प्रज्ञावानभिपश्यतिसर्वतोवलोकयति याकृतानियान्याश्चर्याणिपूर्ववरुणेनसंपादितानिचकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतःपरंकर्तव्यानितानिसर्वाण्यभिपश्यतीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ अद्भुता शेश्छन्दसिबहुलमिति शेर्लोपः प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्यझलचइतिनुम् नलोपः । चिकित्वान् कितज्ञाने लिटः क्वसुः अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि वस्वेकाजाद्घसामितिनियमादिडभावः रुत्वानुनासिकावुकौसंहितायाम । पश्यति पाघ्रेत्यादिनादृशेःपश्यादेशः । कर्त्वा कृत्यार्थेतवैकेनितिकरोतेस्त्वन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वं पूर्ववत्शेर्लोपः ॥ ११ ॥

११. ज्ञानी मनुष्य वरुण की कृपा से वर्त्तमान और भविष्यत्—सारी अद्भुत घटनाओं को देखते हैं।

द्वादशीमृचमाह—

सनो॑वि॒श्वाहा॑सु॒क्रतु॑रादि॒त्यःसु॒पथा॑करत् । प्रण॒आयूं॑षितारिषत् ॥१२॥

सः । नः॒ । वि॒श्वाहा॑ । सु॒ऽक्रतुः॑ । आ॒दि॒त्यः । सु॒ऽपथा॑ । क॒र॒त्। प्र । नः॒ । आयूं॑षि । ता॒रि॒ष॒त् ॥ १२ ॥

Scanned by CamScanner

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः सआदित्योवरुणः विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण सहितान् करत् करोतु किञ्च नोस्माकमायूंषिप्रतारिषत् प्रवर्धयतु ॥ सुपथा स्वतीपूजायामितिसमासे नपूजनादितिसमासान्तप्रतिषेधः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते परादिश्छन्दसिबहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् यद्वा तृतीयायाआलादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंलित्स्वरेणबाध्यते क्रत्वादयश्चेत्येतन्नभवति अबहुव्रीहित्वात् बहुव्रीहौहितद्विधीयते आद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्येतदपिनभवति पथिन्शब्दस्यान्तोदात्तत्वात्। करत् करोतेर्लेटिव्यत्ययेनशप् शपोवालुकि लेटोडाटावित्यडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः यद्वा छान्दसेलुङि कृमृदृरुहिभ्यइतिच्लेरङ् ऋदृशोङिगुणइतिगुणः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। प्रणः उपसर्गाद्बहुलमितिनसोणत्वम्। तारिषत् तारयतेर्लेट्यडागमः सिब्बहुलंलेटीतिसिप् आदेशप्रत्यययोरितिषत्वम् ॥ १२ ॥

१२. वही सत्कर्मपरायण और अदिति-पुत्र वरुण हमें सदा सुपथ-गामी बनावें, हमारी आयु बढ़ावें।

त्रयोदशीमृचमाह—

बिभ्रद्द्रापिंहिरण्ययंवरुणोवस्तनिर्णिजम्। परिस्पशोनिषेदिरे ॥ १३ ॥

बिभ्रत्। द्रापिम्। हिरण्ययम्। वरुणः। वस्त। निःऽनिजम्। परि। स्पशः। नि। सेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययंसुवर्णमयंद्रापिंकवचंबिभ्रत् धारयन् वरुणोनिर्णिजंपुष्टंस्वशरीरं वस्त आच्छादयति स्पशः हिरण्यस्पर्शिनोरश्मयः परिनिषेदिरेसर्वतोनिषण्णाः ॥ बिभ्रत् बिभर्तेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमभावः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। द्रापिं द्राकुत्सायांगतौ द्रापयतीषून्कुत्सितांगतिंप्रापयतीतिद्रापिःकवचं अर्तिह्रीत्यादिनापुगागमः औणादिकइप्रत्ययेणिलोपः। हिरण्ययं ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि इतिहिरण्यशब्दाद्विकारार्थेविहितस्यमयटोमशब्दलोपोनिपातितः। वस्त वसआच्छादने लङि अदादित्वाच्छपोलुक्पूर्ववदडभावः। निर्णिजं णिजिर्शौचपोषणयोः। स्पशः स्पशबाधनस्पर्शनयोः क्विप्चेतिक्विप्। निषेदिरे षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु अस्माद्व्यत्ययेनात्कर्मणिलिटिएत्वाभ्यासलोपौ सदिरप्रतेरितिषत्वम् ॥ १३ ॥

१३. वरुण सोने का वस्त्र धारण कर अपना पुष्ट शरीर ढकते हैं, जिससे चारों ओर हिरण्यस्पर्शी किरणें फैलती हैं।

नयंदिप्सन्तिदिप्सवोनद्रुह्वाणोजनानाम्। नदेवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न। यम्। दिप्सन्ति। दिप्सवः। न। द्रुह्वाणः। जनानाम्। न। देवम्। अभिऽमातयः ॥ १४ ॥

Scanned by CamScanner

दिप्सवः हिंसितुमिच्छन्तोवैरिणः यंवरुणंनदिप्सन्तिभीताः सन्तोहिंसितुमिच्छांपरित्यज-न्ति जनानांप्राणिनां द्रुह्वाणोद्रोग्धारोपियंवरुणंप्रतिनद्रुह्यन्ति अभिमातयः पाप्मानः पाप्मावा-अभिमातिरितिश्रुत्यन्तरात्। देवं तंवरुणंनस्पृशन्ति॥ दिप्सन्ति दंभुदंभे अस्मात्सनि सनीव-न्तर्धेत्यादिनाइडभावः हलन्ताच्चेत्यत्रहल्ग्रहणस्यजातिवाचित्वात् सनःकित्त्वात् दंभइच्चेति द-कारात्परस्याकारस्येकारः अनिदितामितिनलोपः भष्भावाभावश्छान्दसः अत्रलोपोभ्यास-स्येत्यभ्यासलोपः शपःपित्त्वादनुदात्तत्वं तिङश्चलसार्वधातुकस्वरेण सनोनित्त्वान्नित्स्वरेणाद्युदा-त्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिप्सवः सन्नन्ताद्दंभेः सनाशंसभिक्षउरित्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः। द्रुह्वाणः द्रुहजिघांसायां अन्येभ्योपिदृश्यन्तेइतिक्वनिप् प्रत्ययस्यपित्त्वादनुदात्तत्वेधातुस्वरेणा-द्युदात्तत्वम्॥ १४॥

१४. जिस वरुणदेव से शत्रु लोग शत्रुता नहीं कर सकते, मनुष्य-पीड़क जिसे पीड़ा नहीं दे सकते और पापी लोग जिस देव के प्रति पापा-चरण नहीं कर सकते।

पञ्चदशीमृचमाह—

उतयोमानुषेष्वायशश्चक्रेअसाम्या। अस्माकमुदरेष्वा॥१५॥१८॥

उत। यः। मानुषेषु। आ। यशः। चक्रे। असामि। आ।
अस्माकम्। उदरेषु। आ॥ १५॥ १८॥

उतअपिचयोवरुणोमानुषेषुयशोन्नं आचक्रेसर्वतःकृतवान् सवरुणः कुर्वन्नपिआसर्वतः असामिसंपूर्णंचक्रे नतुन्यूनंकृतवान् विशेषतोस्माकमुदरेषुआसर्वतश्चक्रे॥ मानुषेषु मनोर्जा-तावञ्यतौषुक्चेत्यञ् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम्। चक्रे प्रत्ययस्वरः। असामि अव्यये नञ्कुनिपातानामितिवक्तव्यमित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यशः अशेर्युट्चेत्यसुन्। उदरेषु उदिदृणातेरजलौपूर्वपदान्त्यलोपश्चेतिअल् लित्स्वरः गतिकारकोपपदादितिउत्तरपदप्रकृतिस्व-रत्वम्॥ १५॥

१५. जिन्होंने मनुष्यों, विशेषतः हमारी उदर-पूर्ति के लिए यथेष्ट अन्न तैयार कर दिया है।

परामेयन्तिधीतयोगावोनगव्यूतीरनु। इच्छन्तीरुरुचक्षसम्॥ १६॥

परा। मे। यन्ति। धीतयः। गावः। न। गव्यूतीः। अनु।
इच्छन्तीः। उरुऽचक्षसम्॥ १६॥

उरुचक्षसंबहुभिर्द्रष्टव्यंवरुणंइच्छन्तीर्मेधीतयःशुनःशेपस्यबुद्धयः परायन्तीपराङ्मुखानि-वृत्तिरहितागच्छन्ति तत्रदृष्टान्तः—गावोन यथागावः गव्यूतीरनु गोष्ठानिअनुलक्ष्यगच्छन्तितद्व-

१ तै० सं. २.१.३.

Scanned by CamScanner

द॥ गव्यूतीः गावोत्रयूयन्तेइत्यधिकरणेक्तिन् गोर्यूतौछन्दसीतिअवादेशः दासीभारादित्वात्पूर्वप-दप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा यूतिर्यवनं गवांयवनमत्रेतिबहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। इच्छन्तीः इष-इच्छायां लटःशतृ तुदादिभ्यःशः इषुगमियमांछइतिछत्वं अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेवि-करणस्वरःशिष्यते ॥ १६ ॥

१६. बहुतों ने उस वरुण को देखा है। जिस प्रकार गौएँ गोशाला की ओर जाती हैं, उसी प्रकार निवृत्तिरहित होकर हमारी चिन्ता वरुण की ओर जा रही है।

संनुवोचावहैपुनर्यतोमेमध्वाभृतम् । होतेवक्षदसेप्रियम् ॥ १७ ॥

सम् । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतम् ।
होताऽइव । क्षदसे । प्रियम् ॥ १७ ॥

यतोयस्मात्कारणात् मेममजीवनार्थं मधुरंहविः आभृतं अञ्जःसवाख्येकर्मणिसं-पादितं अतःकारणात् होतेव होमकर्तेव त्वमपिप्रियंहविः क्षदसे अश्नासि पुनर्हविःस्वीकाराद्-र्ध्वं तृप्तस्त्वं जीवन्नहंच नु अवश्यं संवोचावहै संभूयप्रियवार्ताकरवावहै ॥ वोचावहै लोडर्थे छान्दसलुङि ब्रुवोवचिः अस्यतिवक्तीतिच्लेरङादेशः वचउमित्युमागमेगुणः व्यत्ययेनटेरेत्वं य-द्वा लोटएवलुङादेशः स्थानिवद्भावादैत्वम्। आभृतं हृग्रहोर्भः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृति-स्वरत्वम् ॥ १७ ॥

१७. वरुण! चूंकि मेरा मधुर हव्य तैयार है; इसलिए होता की तरह तुम वही प्रिय हव्य भक्षण करो। अनन्तर हम दोनों बातें करेंगे।

दर्शंनुविश्वदर्शतंदर्शंरथमधिक्षमि । एताजुषतमेगिरः ॥ १८ ॥

दर्शम् । नु । विश्वऽदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षमि । एताः ।
जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतंवरुणंदर्शंनु अहंदृष्टवान्खलु क्षमिक्ष-मायां भूमौरथंवरुणसंबन्धिनंअधिदर्शं आधिक्येनदृष्टवानस्मि एताउच्यमानामेगिरोमदीयाः स्तुतीःजुषत वरुणःसेवितवान् ॥ दर्शं दृशेरिरितोवेतिच्लेरङादेशः ऋदृशोङिगुणइतिगुणः । विश्वदर्शतं दृशेर्भृमृदृशीत्यादिनाअतच्प्रत्ययान्तोदर्शतशब्दः मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदा-त्तत्वम् यद्वा विश्वंदर्शनीयमस्येतिबहुव्रीहिः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। क्षमि आतोधातोरित्यत्र आतइतियोगविभागादाकारलोपः ॥ १८ ॥

१८. सर्व-दर्शनीय वरुण को मैंने देखा है। भूमि पर, कई बार, उनका रथ मैंने देखा है। उन्होंने मेरी स्तुति ग्रहण की है।

वरुणप्रघासेषुइमंमेवरुणेतिवरुणस्यहविषोनुवाक्या पञ्चम्यांपौर्णमास्यामितिखण्डेसू-त्रितम्—इमंमेवरुणश्रुधितत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानइति।

Scanned by CamScanner

तामेतांसूक्तेएकोनविंशीमृचमाह—

इ॒मं मे॑ वरुण श्रुधी॒ हव॑म॒द्या च॑ मृळय। त्वाम॑व॒स्युरा च॑के ॥ १९ ॥

इ॒मम्। मे॒। व॒रु॒ण॒। श्रु॒धि॒। हव॑म्। अ॒द्य। च॒। मृ॒ळ॒य॒।

त्वाम्। अ॒व॒स्युः। आ। च॒के॒॥ १९॥

हेवरुणमेमदीयमिमंहवमाह्वानंश्रुधिश्रृणु किञ्च अद्यास्मिन्दिनेमृळयअस्मान्सुखय अवस्युः रक्षणेच्छुरहंत्वांवरुणंआभिमुख्येन चके शब्दयामिस्तौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि श्रुश्रवणे लोटोहिःश्रुश्रृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीतिहेर्धिरादेशः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्यलुक् अन्येषामपिदृश्यते इतिसंहितायांदीर्घः। अवस्युः अवसूशब्दात् सुपआत्मनःक्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः। आचके कैगैशब्दे अस्माल्लिटि आदेचइत्यात्वं द्विर्भावचुत्वे आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः तिङ्ङतिङइतिनिघातः॥ १९॥

१९. वरुण! मेरा यह आह्वान सुनो। आज मुझे सुखी करो। तुम्हारी रक्षा का अभिलाषी होकर मैं तुम्हें बुलाता हूँ।

त्वं विश्व॑स्य मेधिर दि॒वश्च॒ ग्मश्च॑ राजसि। स याम॑नि॒ प्रति॑ श्रुधि ॥ २० ॥

त्वम्। विश्व॑स्य। मे॒धि॒र॒। दि॒वः। च॒। ग्मः। च॒। रा॒ज॒सि॒।

सः। याम॑नि। प्रति॑। श्रु॒धि॒॥ २०॥

हेमेधिरमेधाविन् वरुण त्वं दिवश्चद्युलोकस्यापि ग्मश्चभूलोकस्यापि विश्वस्य सर्वस्य जगतोमध्ये राजसिदीप्यसे सतादृशस्त्वं यामनिक्षेमप्रापणे अस्मदीये प्रतिश्रुधिप्रतिश्रवणमाज्ञापनंकुरु रक्षिष्यामीतिप्रत्युत्तरंदेहीत्यर्थः ॥ दिवः ऊडिदमित्यादिनाषष्ठ्याउदात्तत्वम्। ग्मः ग्मेत्येतद्भूनामसुपठितं आतोधातोरित्यत्रआतइतियोगविभागादातोल्लोपइतिप्रतिषेधेपिव्यत्ययेनाकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणविभक्तेरुदात्तत्वम्। यामनि यामापणे आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेतिमनिन् निस्वादाद्युदात्तत्वम्। श्रुधि उक्तम्॥ २०॥

२०. मेधावी वरुण! तुम द्युलोक, भूलोक और समस्त संसार में दीप्तिमान् हो। हमारी रक्षा-प्राप्ति के लिए प्रार्थना सुनने के अनन्तर तुम उत्तर दो।

उदु॑त्त॒मं मु॑मुग्धि नो॒ वि पाशं॑ मध्य॒मं चृ॑त। अवा॑ध॒मानि॑ जी॒वसे॑ ॥ २१ ॥ १९ ॥

उत्। उ॒त्ऽत॒मम्। मु॒मु॒ग्धि॒। नः॒। वि। पाश॑म्। म॒ध्य॒मम्।

चृ॒त॒। अव॑। अ॒ध॒मानि॑। जी॒वसे॑॥ २१॥ १९॥

नोस्माकं उत्तमंशिरोगतं पाशं उन्मुमुग्धि उत्कृष्यमोचय मध्यमं उदरगतं पाशं विचृतवियुज्यनाशय जीवसे जीवितुं अधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान् अवचृतअवकृष्यना-

Scanned by CamScanner

शय ॥ उत्तमं उञ्छादिषुपाठादन्तोदात्तत्वम्। मुमुग्धि मुचॢमोक्षणे बहुलंछन्दसीतिविकरणस्य श्लुः द्विर्भावः हलादिशेषः हुझल्भ्योहेर्धिरितिहेर्धिरादेशः तिङ्ङतिङइतिनिघातः। चृत चृती-हिंसाग्रन्थनयोः लोटोहिः तुदादिभ्यःशः अतोहेरितिहेर्लुक्। जीवसे जीवप्राणधारणे तुमर्थे-सेसेनिति असेप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः॥ २१ ॥

२१. हमारे ऊपर का पाश ऊपर से खोल दो। मध्य और नीचे का पाश भी खोल दो, जिससे हम जीवित रह सकें।